

ПОРЯДОК ВИЗНАЧЕННЯ РОЗМІРУ ШКОДИ

Успішне здійснення реформи трудового законодавства передбачає перегляд понятійно–категоріального апарату і правового регулювання усіх інститутів і підінститутів трудового права. У зв'язку з переходом суспільства і держави до ринкової економіки особливотй уваги набувають питання матеріальної відповідальності суб'єктів трудових правовідносин. Ця стаття присвячена дослідженню одного з найважливіших аспектів інституту матеріальної відповідальності за трудовим правом – порядку визначення розміру шкоди, заподіяної учасниками трудових правовідносин один одному. Автором аналізується існуючий порядок визначення розміру шкоди, визначаються недоліки нормативно–правового регулювання в цій сфері, обґрунтовуються пропозиції й висновки щодо його подальшого удосконалення.

Відповідно до ч.1 ст.135(3) розмір заподіяної підприємству, установі, організації шкоди визначається за фактичними втратами, на підставі даних бухгалтерського обліку, виходячи з балансової вартості (собівартості) матеріальних цінностей за вирахуванням зносу згідно з установленими нормами [1, ст.375]. Отже, для визначення розміру суми, що підлягає стягненню з сторін трудового договору за завдану шкоду, необхідно встановити дійсний розмір шкоди. Саме розмір дійсної шкоди становить той критерій, за допомогою якого у подальшому з урахуванням виду відповідальності, конкретної обстановки, за якої було завдано шкоду, точно встановлюється сума, що підлягає відшкодуванню. Підставою ж для визначення прямої дійсної шкоди є дані бухгалтерського обліку. У випадку втрати, пошкодження, псування матеріальних цінностей розмір шкоди визначається за балансовою вартістю (собівартістю) матеріальних цінностей. При пошкодженні чи псуванні розмір шкоди дорівнює сумі, на яку була знижена вартість матеріальних цінностей. Розмір заподіяної шкоди щодо майна, яке було в експлуатації і на яке передбачені амортизаційні відрахунки, визначається за фактичними витратами на підставі даних бухгалтерського обліку, виходячи з балансової вартості (собівартості) матеріальних цінностей за вирахуванням фактичного зносу згідно з установленими нормами, але не нижче ніж на 50 відсотків від балансової вартості на момент встановлення такого факту з урахуванням індексів інфляції, які щомісячно визначає Міністерство статистики України, відповідно до розміру податку на додану вартість та розміру акцизного збору.

Таким чином, розмір прямої дійсної шкоди спочатку визначається в натурі, а згодом провадиться грошова оцінка вартості матеріальних цінностей. Необхідність визначення шкоди в натурі відпадає тільки тоді, коли має місце нестача грошових сум. При розкраданні, нестачі, умисному знищенні або умисному зіпсутті матеріальних цінностей шкода визначається за державними роздрібними цінами. В разі відсутності на даний вид матеріальних цінностей роздрібних цін шкода визначається за цінами, що встановлюються Державними комітетом України по цінах. Пленум Верховного

Суду України в п.15 постанови від 29 грудня 1992 р. роз'яснив, що, визначаючи розмір шкоди, суд має виходити з вартості матеріальних цінностей на день виявлення шкоди, а у випадку зміни цін – застосувати ціни, що діють на день прийняття рішення про її відшкодування. На підприємствах громадського харчування (на виробництві та в буфетах) і в комісійній торгівлі розмір шкоди, заподіяної розкраданням або нестачею продукції та товарів, визначається за цінами, встановленими для продажу (реалізації) цієї продукції і товарів [2]. Порядок визначення розміру шкоди повинен проводитись за формулою, визначеною у Порядку визначення розміру збитків від розкрадання, нестачі, знищення (псування) матеріальних цінностей [3, ст.192]:

$$P_3 = [(B_в - A) \cdot I_{\text{інф.}} + ПДВ + A_зб] \cdot 2$$

де P_3 – розмір збитків (у гривнях); $B_в$ – балансова вартість на момент встановлення факту розкрадання, нестачі, знищення (псування) матеріальних цінностей (у гривнях); A – амортизаційні відрахування (у гривнях); $I_{\text{інф.}}$ – загальний індекс інфляції, який розраховується на підставі щомісячно визначуваних Міністерством статистики України індексів інфляції; ПДВ – розмір податку на додану вартість (у гривнях); $A_зб$ – розмір акцизного збору (у гривнях).

Як бачимо, при визначенні розміру збитків застосовується коефіцієнт 2, що фактично означає подвійний розмір відшкодування заподіяної шкоди. Звідси: ч.1 ст.135(3) Кодексу законів про працю України, згідно з якою «розмір заподіяної підприємству, установі, організації шкоди визначається за фактичними втратами, на підставі даних бухгалтерського обліку, виходячи з балансової вартості (собівартості) матеріальних цінностей за вирахуванням зносу згідно з установленими нормами», та формула розрахунку розміру шкоди, визначена у Порядку визначення збитків від розкрадання, нестачі, знищення (псування) матеріальних цінностей, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 22 січня 1996р. №116 [3, ст.192], складають колізійну ситуацію. Вирішення такої ситуації потребує зміни або формули, або змісту ч.1 ст.135(3) Кодексу законів про працю України [1, ст.375]. Нині ж, до вирішення даного питання у правотворчому порядку, більшу юридичну силу має норма права, зазначена у ст.135(3) Кодексу законів про працю України [4, ст.375]. Далі у Порядку визначення розміру збитків від розкрадання, нестачі, знищення (псування) матеріальних цінностей [3, ст.192] зазначено, що у розмірі подвійної вартості продукції відшкодовуються і шкода, заподіяна розкраданням, нестачею, знищенням (псуванням) продукції, що виготовляється підприємствами для внутрішньовиробничих потреб, а також продукції виробництво якої не закінчено. Вартість такої продукції визначається виходячи із собівартості її виробництва з нарахуванням середньої по підприємству норми прибутку на цю продукцію із застосуванням коефіцієнту 2. Шкода, заподіяна розкраданням, нестачею знищенням (псуванням) спирту етилового питного, спирту етилового ректифікованого, спирту етилового сирцю, спирту, що використовується для виготовлення вин, шампанського, коньяків оброблених, спирту коньячного, соків спиртових, зброджено–спиртових та спиртових настоїв, відшкодовується у розмірі потрібної вартості (ціни) цієї продукції. Вартість плодово–ягідних соків, кон-

сервованих з використанням сірчаного ангідриду або бензокислого натрію, визначається виходячи з оптових цін підприємства–виробника і податку на добавлену вартість із застосуванням коефіцієнта 2. Отже, шкода у даному разі відшкодовується у подвійному розмірі. У разі розкрадання чи загибелі тварин сума збитків визначається за купівельними цінами, які склалися на момент відшкодування збитків, із застосуванням коефіцієнту 1,5.

Отже, Порядок визначення розміру збитків від розкрадання, нестачі, знищення (псування) матеріальних цінностей [3, ст.192] передбачає кратний розмір відшкодування шкоди – у подвійному, потрійному розмірі вартості цінностей, продукції. Підкреслимо, що норми, які встановлюють відшкодування шкоди у кратному розмірі, є соціально несправедливими, адже відшкодування шкоди в кратному розмірі носить не правдовідновлюючий, а каральний характер, не властивий матеріальній відповідальності за трудовим правом. Крім того, у цьому разі не забезпечується гарантійна функція матеріальної відповідальності, яка полягає в охороні заробітної плати від необґрунтованих утримань при відшкодуванні шкоди. У зв'язку з тим, що кожний факт заподіяння майнової шкоди є індивідуальним за своїми ознаками і характером, ст.135(3) Кодексу законів про працю України [1, ст.375] має бути доповнена нормою права такого змісту: «При виявленні шкоди роботодавцю повинен здійснити перевірку для встановлення її розміру та причини виникнення і з цією метою може утворити комісію за участю відповідних фахівців. З'ясування причин заподіяння шкоди проводиться з обов'язковим одержанням з цього приводу письмових пояснень працівника. Останній має право знайомитися з матеріалами перевірки».

Як виняток, з наведеного правила ч.1 ст.135(3) Кодексу законів про працю України [1, ст.375] у окремих випадках розмір прямої дійсної шкоди зазначається не на основі балансової вартості (собівартості) певного майна, а за означеними у законі цінами. Так, відповідно до ч.2 ст.135(3) Кодексу у випадку розкрадання, нестачі, навмисного пошкодження або навмисного псування цінностей розмір шкоди визначається не за балансовою вартістю, а за цінами, які діють у даній місцевості на день відшкодування шкоди. Очевидно, суд повинен визначити розмір відшкодування шкоди за цінами, які діють на день винесення рішення, а згодом розмір відшкодування повинен бути скоректований за правилами ст.215 Цивільного процесуального кодексу України [4]. На підприємствах громадського харчування (на виробництві і в буфетах) і у комісійній торгівлі розмір шкоди, заподіяної розкраданням або нестачею продукції товарів, визначається за цінами, встановленими для продажу (реалізації) цієї продукції товарів ч.3 ст.135(3) Кодексу законів про працю України).Водночас слід зазначити, що розмір шкоди за визначеними цінами повинен визначатися не тільки при заподіянні її розкраданням або нестачею, а й іншими видами винного заподіяння, наприклад, псуванням чи утратою.

Частина 4 ст.135(3) Кодексу законів про працю України [1, ст.375] передбачає, що законодавством може бути встановлено окремий порядок визначення розміру шкоди, в тому числі у кратному обчисленні, заподіяної підприємству, установі, організації розкраданням, нестачею або втратою

окремих видів майна та інших цінностей, коли фактичний розмір шкоди перевищує її номінальний. Такий порядок застосовується для тих об'єктів, які мають підвищену цінність і особливу важливість для народного господарства Як слушно зазначають С.Донцов і В.Глянівцев, поняття «цінність» і «значущість», крім вартісного, мають глибокий соціальний зміст і застосовуються для позначення соціальних цінностей і реакцій на них індивідів, і суспільних груп (соціальна реакція) [5, с.62–63]. Такий спеціальний порядок визначення розміру шкоди встановлений Законом України «Про визначення розмірів збитків, завданих підприємству, установі, організації розкраданням, знищенням (псуванням), недостачею або втратою дорогоцінних металів, дорогоцінного каміння та валютних цінностей» [6, ст.173]. Згідно зі ст.1 даного Закону, збитки, завдані підприємству, установі, організації працівниками, які виконують операції, пов'язані з купівлею, продажем, обміном, перевезенням, доставкою, пересиланням, зберіганням, сортуванням, пакуванням, обробкою або використанням у процесі виробництва дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння, ювелірних, побутових і промислових виробів та матеріалів, виготовлених з використанням дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння, відходів та брухту, що містять дорогоцінні метали і дорогоцінне каміння, а також валютні операції, і які є винними у розкраданні, знищенні (псуванні), недостачі або наднормативних їх втратах, якщо вони допущені внаслідок небалості у роботі, порушення спеціальних правил, інструкцій, визначаються у наступних розмірах: а) дорогоцінних металів: золото, срібло, платина та інші метали платинової групи – у подвійному розмірі вартості цих металів у чистому вигляді за відпускними цінами, що діють на день виявлення завданих збитків; б) дорогоцінного каміння: природні алмази, смарагди, рубіни, сапфіри, олександрити, а також органогенні утворення необроблені та оброблені – у подвійному розмірі їх вартості за відпускними цінами, що діють на день виявлення завданих збитків; в) огранованого дорогоцінного каміння, ювелірних та побутових виробів, виготовлених з використанням дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння – у потрійному розмірі їх вартості за відпускними цінами, що діють на день виявлення завданих збитків; г) алмазних інструментів і алмазних порошоків з природних алмазів – у подвійному розмірі їх вартості за випускними цінами, що діють на день виявлення завданих збитків; д) музейних експонатів, що містять дорогоцінні метали і дорогоцінне каміння, за оцінкою, проведеною експертами з урахуванням історико-художньої цінності експонату і розміру відшкодування збитків; е) іноземної валюти, а також платіжних документів та інших цінних паперів в іноземній валюті – у сумі, еквівалентній потрійній сумі (вартості) зазначених валютних цінностей, перерахованій у валюту України за обмінним курсом Національного банку України на день виявлення завданих збитків.

Однак, означений нормативно-правовий акт не позбавлений недоліків. Юридичний нонсенс полягає у наступному: ст.3 визначає, що суми, стягнуті відповідно до цього Закону, спрямовуються насамперед на відшкодування збитків, завданих підприємству, установі або організації, а решта – перераховується до Державного бюджету України. Тим самим відповідальність,

встановлена Законом, виходить за межі інституту матеріальної відповідальності, регулюючого відносини між працівниками та підприємствами, установами, організаціями. Вона частково набуває характеру нового різновиду юридичної відповідальності фізичних осіб. Саме тому обґрунтованість прийнятого законодавцем рішення у даному нормативному акті викликає сумнів. Вбачається, така ситуація повинна бути вирішена наступним чином: зі ст.3 Закону України «Про визначення розміру збитків, завданих підприємству, установі, організації, розкраданням, знищенням (псуванням), недостачею або втратою дорогоцінних матеріалів, дорогоцінного каміння та валютних цінностей» [6, ст.173] слід вилучити словосполучення «решта – перераховується до Державного бюджету України».

Розмір шкоди, що підлягає відшкодуванню, визначається у грошовій формі. Для визначення вартості шкоди у грошовому вираженні, якщо шкода заподіяна псуванням або нестачею товарно-матеріальних цінностей, необхідно спочатку визначити її розмір у натурі (за винятком випадків, коли в наявності нестача грошових сум чи матеріальних цінностей, що вираховуються у грошовому вираженні без зазначення їх кількості в натурі) [4, с.106–107]. Тобто треба установити вид, кількість і якість утрачених чи зіпсованих матеріальних цінностей, виходячи при цьому з цін, покладених в основу розрахунку прямої дійсної шкоди. На відміну від трудового законодавства, у цивільному законодавстві за загальним правилом відшкодування збитків здійснюється в повному обсязі [7, с.418–419].

У зв'язку з цим слід звернути увагу на поняття «обсяг» і «розмір» відшкодування шкоди. С.Є. Донцов і В.В. Глянецв дотримуються думки, що це самостійні правові категорії, і їх практичне застосування можливе в різних умовах і породжує різні наслідки, але в них є одна сполучна ланка – і обсяг, і розмір відшкодування шкоди нерозривно пов'язані з товарно-вартісною характеристикою заподіяної шкоди [5, с.62]. Є сенс підтримати їхню точку зору. Обсяг можна характеризувати з економічної (вартісної) і юридичної (види збитків) сторони відшкодування матеріальної шкоди. Розмір стосується тільки економічної(вартісної) сторони. У свою чергу поняття «обсяг» і «розмір» відшкодування зберігаються в тій мірі, у якій шкода піддається грошовій оцінці. Розбіжність між обсягом і розміром шкоди виявляється й у тому, що суд має право при винесенні рішення зменшувати розмір відшкодування шкоди, що підлягає відшкодуванню, з урахуванням міри вини, конкретної обстановки, в якій шкода була заподіяна, майнового стану працівника у відповідності зі ст.137 Кодексу законів про працю України [1, ст.375]. Але суд не має права змінити обсяг відшкодування в його юридичному значенні і прийняти рішення всупереч обставинам справи: якщо шкода заподіяна у випадках, зазначених у ст.134 Кодексу законів про працю України, то працівник не може за рішенням суду нести обмежену матеріальну відповідальність. Обмеження чи збільшення обсягу відшкодування – прерогатива законодавця. За нормами трудового законодавства (ст.135 (3) Кодексу законів про працю України) розмір заподіяної стороні трудового договору шкоди визначається за фактичними втратами, на підставі даних бухгалтерського обліку, виходячи з балансової вартості

(собівартості) матеріальних цінностей за винятком зносу за встановленими нормами. У Положенні «Про матеріальну відповідальність працівників і службовців за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації» [8] зазначено, що ця шкода визначається на підставі даних обліку. Дійсно, який же облік має бути зазначений у нормах? Єдина система обліку на підприємствах, у галузі, в державі забезпечується трьома зв'язаними видами обліку: оперативно-технічним, статистичним і бухгалтерським. Оперативно-технічний облік спрямований на оперативне планування і спостереження за розвитком виробництва, виконання робіт, послуг. На основі статистичного обліку визначаються кількісні і якісні показники роботи кожного підприємства. Бухгалтерський облік забезпечує суцільну реєстрацію всіх господарських операцій на підставі документів первинного обліку, базується на проведенні періодичних інвентаризацій [9, с.5–7]. Фактичні втрати визначаються на підставі даних саме бухгалтерського обліку [10, с.70].

Бухгалтерський облік – це система безперервного і взаємозалежного спостереження і контролю за господарською діяльністю окремого підприємства, організації, установи з метою одержання поточних і підсумкових показників [9, с.7]. Правила складання бухгалтерських звітів і балансів містяться в Положенні про бухгалтерські звіти і баланси [11]. Відповідно до цього Положення записи в системі бухгалтерського обліку здійснюються за належно оформленими виправдувальними документами чи притриманими до них технічними носіями інформації. Тому нестача цінностей, виявлена матеріально відповідальною особою при їх самообліку, сама по собі не є підставою для стягнення з працівника яких-небудь сум. Звідси: в усіх випадках визначення розміру шкоди необхідно вказувати, що розмір визначається на підставі даних саме бухгалтерського обліку. Відповідно, Положення «Про матеріальну відповідальність працівників і службовців за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації» [8] у цьому аспекті потребує удосконалення. Для підтвердження правильності і вірогідності даних бухгалтерського обліку і звітності передбачено проведення підприємствами, госпрозрахунковими організаціями, незалежно від форм власності, інвентаризації майна, господарських коштів і зобов'язань. Наказом Головного управління Державного казначейства України від 30.10.98 р. було затверджено Інструкцію з інвентаризації основних засобів, нематеріальних активів, товарно-матеріальних цінностей, грошових коштів і документів, розрахунків та інших цінностей балансу [11]. Згідно з цією Інструкцією, відповідальність за організацією інвентаризації несе керівник підприємства, який повинен створити необхідні умови для її проведення, визначити об'єкти і терміни інвентаризації, крім випадків, коли її проведення є обов'язковим. Для проведення інвентаризації створюються комісія на підставі наказу керівника.

Матеріальна відповідальність за трудовим правом – це дольова відповідальність, за якої кожна особа, яка завдала шкоду, відповідає тільки за себе і відшкодовує збитки лише у певній частині (долі). Навіть при колективній (бригадній) матеріальній відповідальності настає дольова матеріальна відповідальність. Частка (доля) відповідальності кожного члена коле-

ктиву (бригади) визначається залежно від терміну роботи в складі бригади і пропорційно розміру оплати працівника. Члени бригади звільняються від відповідальності при доведеності вини когось із членів бригади у заподіяній шкоді або коли встановлений факт крадіжки матеріальних цінностей сторонніми особами. Солідарна матеріальна відповідальність застосовується лише за умови, якщо вироком суду встановлено, що шкода підприємству заподіяна спільними умисними діями кількох працівників, які мали спільну мету заподіяти шкоду і винні у вчиненні злочину. Солідарна відповідальність означає, що особи, винні у заподіяній шкоді, несуть матеріальну відповідальність у повному розмірі, без визначення частки (долей) кожного. У порядку цивільного судочинства суд має право зобов'язати цих осіб відшкодувати шкоду солідарно, якщо при постановленні обвинувального вироку цивільний позов був залишений без розгляду або коли вирок в частині цивільного позову скасовано і справа в цій частині направлена на новий розгляд в порядку судочинства. Встановлення солідарної відповідальності кількох осіб за заподіяну підприємству шкоду означає, що ця шкода може бути стягнута з одного з притягнутих до солідарної матеріальної відповідальності, який пізніше вимагатиме від інших осіб, які спільно з ним завдали шкоду, відшкодування в рівних долях, за винятком частини, що припадає особисто на нього. Як зазначено у п.16 Постанові Пленуму Верховного Суду України від 29 грудня 1992 року при вирішенні позовів, у яких об'єднано декілька вимог про відшкодування працівником шкоди, розмір шкоди, що підлягає відшкодуванню, визначається по кожній з об'єднаних вимог з урахуванням відповідного їй виду і меж матеріальної відповідальності. Визначена в такий спосіб сума відшкодування у кожному випадку заподіяння шкоди включається до загальної суми, яка підлягає стягненню з працівника з урахуванням передбаченого ст.233 Кодексу законів про працю України річного строку для подання позову по кожній вимозі й поважності причин його пропуску [2].

При визначенні розміру матеріальної шкоди, заподіяної працівниками самовільним використанням в особистих цілях технічних засобів (автотракторів, тракторів, автокранів тощо), що належать підприємству, з яким вони перебувають у трудових відносинах, слід виходити з того, що така шкода, заподіяна не при виконанні трудових (службових) обов'язків, підлягає відшкодуванню із застосуванням норм цивільного законодавства. У цих випадках шкода відшкодовується у повному розмірі, включаючи і не одержані підприємством прибутки від використання працівником технічних засобів.

Досліджувана ст.135(3) Кодексу законів про працю України під назвою «Визначення розміру шкоди» [1, ст.375] потребує й більш загального удосконалення. Зміст норм, зазначених у цій статті, зорієнтований на визначення майнової шкоди, заподіяної підприємству, установі, організації винними протиправними діями працівників. Однак, відповідно до ч.1 ст.21 Кодексу законів про працю України сторонами трудового договору є власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган та працівник. У зв'язку з цим і стаття 135(3) Кодексу законів про працю [1, ст.375] має

містити порядок визначення розміру шкоди як заподіяної власнику чи уповноваженому ним органу, так і заподіяної іншій стороні трудового договору – працівнику.

Список літератури: 1. Кодекс законів про працю України // Відомості Верховної Ради України. №50. Ст.375. 2. Постанова Пленуму Верховного Суду від 29 грудня 1992 року № 14 зі змінами і доповненнями, внесеними постановою Пленуму Верховного Суду України від 28 березня 1997 року №3 «Про судову практику в справах про відшкодування шкоди, заподіяної підприємствам, установам, організаціям їх працівниками» Вісник Верховного Суду України. 1997. №2. 3. Постанова КМ України від 22 січня 1996 №116 «Про затвердження Порядку визначення розміру збитків від розкрадання, нестачі, знищення (хування) матеріальних цінностей» //Збірник постанов України. 1996. №6. 4. Полетаев Ю.Н. Материально ответственные лица: трудовые права, обязанности, ответственность: Справочное и практическое пособие: М., 1998. 5. Донцов С.Е., Пленцев В.В. Возмещение вреда по советскому законодательству. М., 1990. 6. Закон України від 6 червня 1995 року «Про визначення розміру збитків, завданих підприємству, установі, організації розкраданням, знищенням (псуванням), недостачею або втратою дорогоцінних металів, дорогоцінного каміння та валютних цінностей» //Відомості Верховної Ради України. 1995. №22. Ст.173. 7. Гражданское право України /Под ред. А.А. Пушкина, В.М. Самойленко. Х., 1996. 8. Положение о материальной ответственности рабочих и служащих за ущерб, причиненный предприятию, учреждению, организации, утв. Указом Президиума ВС СССР от 13 июля 1976 года //Право и практика. 1999. №1. 9. Ткаченко Н.М. Бухгалтерский учет на предприятиях Украины с различными формами собственности: Учебное пособие. К., 1998. 10. Шеломов Б.А. Материальная ответственность рабочих и служащих. М., 1976. 11. Наказ Гловного управління Державного казначейства України №90 від 30.10.98 року «Про затвердження інструкції з інвентаризації основних засобів, нематеріальних активів, товарно-матеріальних цінностей, грошових коштів і документів, розрахунків та інших статей балансу» //Офіційний вісник України. 1998. №46.12.

Надійшла до редколегії 11.08.03